

אל האני שמאחורי המילים

הספרות, בעיני מבקרה המבריק מרדכי שלו, היא בעיקרה שיקוף למערכי-לב אישיים וקולקטיביים סמויים. באסופה חלוצית של כתביו מתבלטת, כמרכז הכובד של מפעלו, השאלה הבלתי-פתורה מהי יהדות ישראלית | יפתח אופק

גונבים את הבשורה: מסותיו הספרותיות של מרדכי שלו
עורכת: דקל שי-שחורי
דביר והקשרים, 2018 | 608 עמ'

מרדכי שְׁלוֹ (1926–2014) היה אחד ממבקרי הספרות המקוריים והמבריקים שקמו לתרבות העברית, לפחות מאז קום המדינה. מבחינת ייחוסו המשפחתי, הוא היה שייך לשושלת ספרותית מפורסמת, הכוללת גם את אחיו, המשורר והסופר יצחק שְׁלוֹ, אשר כתב בין היתר את 'פרשת גבריאֵל תירוש', אחד הרומאנים הבודדים העוסקים במאבק נגד הבריטים מנקודת המבט של המחותרות; את בנו של יצחק, הסופר והעיתונאי הידוע מאיר שלו; ואת ילדיו שלו עצמו, הסופרת צרויה והסופר והמתמטיקאי ענר. הוא היה נשוי לציירת ריקה שְׁלוֹ, בתם של עליזה ואהרון

יפתח אופק הוא דוקטורנט להגות יהודית מודרנית באוניברסיטת שיקגו.

שידלובסקי, ממייסדי קבוצת כנרת. הוא נקבר לצידה, בבית הקברות המיתולוגי של תנועת העבודה בכנרת, לחופי הימה.

את דרכו הרעיונית והמקצועית כאיש עט החל בלח"י, ככותב כרוזים, מאמרים בביטאונים המחותרת כמו 'מברק' ו'המעש', וקטעי שידור בעבור הרדיו המחותרת (בנו ענר מספר בספרו האוטוביוגרפי 'אמא' כי הקריירה המבצעית של אביו בארגון הסתכמה בניסיון כושל שלו ושל עמוס קינן לגנוב אקדח: "כדור נפלט ועשה חור בכיס המעיל של עמוס קינן ושרט אותו ברגל. ירדו כמה טיפות מהרגל של עמוס קינן, וזה היה סופה של הפעילות המבצעית של אבא בלח"י").¹ לאחר פירוק המחותרת הצטרף לחוג כתב-העת 'סלם', מיסודו והנהגתו של ד"ר ישראל אלדד, מראשי לח"י לשעבר, ושם פרסם רבים ממאמריו הראשונים. בהמשך דרכו, איש הלח"י שנישא לבת כנרת היכה שורשים גם במעוזיה הגיאוגרפיים והחינוכיים של תנועת העבודה: הוא עבד כמורה ומחנך בבית-הספר התיכון בית-ירח בעמק הירדן, במכללת בית ברל ובסמינר הקיבוצים. הוא אף נמנה עם מייסדי מכון 'כרם' להכשרת מורים לחינוך הומניסטי יהודי, וכן לימד בבית הספר לעובדי הוראה בכירים של משרד החינוך. הוא המשיך לפרסם מאמרי ביקורת ופרשנות כמעט עד מותו, אף שלאחר ימי 'סלם' לא שימש ככותב קבוע בשום כתב-עת או עיתון.

מבחינת גילו, הוא היה בן-דורם של סופרי "דור בארץ" – משה שמיר, ס' יזהר, אהרן מגד ואחרים. אבל מבחינת ההיקף והעומק של כתביו היה שלו קרוב יותר אל הדור הקודם של החוקרים וההוגים, אנשי רוח ואקדמיה בני העליות השלישית והרביעית – כמו גרשם שלום, יחזקאל קויפמן, ושני חוקרי הספרות הגדולים ברוך קורצווייל ודב סדן – אשר ניגשו אל בעיות ההווה כשרצף ההיסטוריה היהודית כולו נמצא תמיד לנגד עיניהם.

לדידו של שָׁלוֹם כל טקסט היה בגדר חידה. בהשפעת הגישה הפסיכואנליטית הוא האמין כי כשם שתחת המעטה החיצוני של כל אדם מסתתר גם "אני פנימי" – מה שהוא כינה בשם "אני מיסטי" – כך גם מתחת לפשט הגלוי של הטקסט מסתתרים מתחים, מאוויים וזרמים סמויים מן העין, המתגלים רק לקורא הזהיר. על כן ניתוחו נקראים לא רק כביאור במובן המקובל, אלא גם כניסיון "חישוף" באמצעות דיאלוג בין הפסיכולוג-מבקר לבין הטקסט המטופל.

בעיקר אמורים הדברים על פרשנותו לספרות העברית החדשה. בספרות זו ראה מעין ביטוי ללא-מודע הקולקטיבי של עם ישראל, ועל כן פעמים רבות ניסה להראות את הדיאלוג, הנסתר לרוב, המתקיים בין הספרות הישראלית – בין אם מדובר בשיריו של נתן אלתרמן, ספרות דור תש"ח, שירת דליה רביקוביץ' או הרומאנים של עמוס עוז וא"ב יהושע – לבין המקורות היהודיים, ואף למה שניתן לראות כמיתולוגיה היהודית, במובן של דרכי מחשבה וארכיטיפים קדומים.

כמו רבים בלח"י, בתחילת דרכו הושפע שָׁלוּ מאוד מאורי צבי גרינברג, ואכן, יש קרבה מסוימת בין דרכו של שָׁלוּ בביקורת הספרות לתפיסת הזמן של אצ"ג: כל התרחשות מקבלת את משמעותה רק מתוך זיקתה לעבר, ולאור החזון והייעוד ("אֲשֶׁר יִהְיֶה בְּעֵתִיד, כְּבָר הָיָה לְפָנַיִם. / וְאֲשֶׁר לֹא הָיָה, לֹא יִהְיֶה לְעוֹלָם. / עַל פֶּן אֲבִטַח בְּעֵתִיד, כִּי שְׁוִיֵּתִי אֶת דְּמוּת / הָעֶבֶר לְפָנַיִם").² אלא שלא כמו אצ"ג, שלפעמים העפיל לפסגות כאלו שנדמה ששכח שבני ישראל מחכים לו בתחתית ההר, רגליו של שָׁלוּ תמיד היו נטועות בהווה. נדמה כי שָׁלוּ, המחנך הוותיק, ראה את עצמו כאיש חינוך במובן הרחב של המילה גם כשכתב מאמרים על ספרות, ותמיד ניסה להראות כיצד הטקסט, ולו הקדום ביותר, יכול להיות רלוונטי גם לבעיות השעה. על כן מתעלה ביקורת הספרות שלו לדרגה של ביקורת תרבות מקיפה, שדרכה נחשף הקורא לא רק לקשר בין היהדות לציונות, אלא גם לקשר בין ספרות, חברה ופוליטיקה.

במשך שנים רבות, כמעט עד מותו, סירב שָׁלוּ לכנס את כתביו ולהוציאם כספר. הללו נותרו מפוזרים בבמות שונות – כתבי-עת, עיתונים יומיים, חוברות לימוד ולעיתים גם אסופות אקדמיות. וכך, אף כי שמו הלך לפניו בקרב חוקרי ספרות ויודעי ח"ן, נראה שהוא לא זכה להכרה ציבורית רחבה. אך עתה, לשמחתה של רפובליקת הספרות העברית, הופיעה אסופה של מסותיו הספרותיות כחלק מסדרת "רטרו" המעניינת (שעורכיה הם יגאל שורץ, דקל שי-שחורי ומוריה דיין-קודיש), בעריכתה של דקל שי-שחורי ועם אחרית דבר מאת שירה סתיו.

אין זו אסופה של כלל כתבי שָׁלוּ. הוא פרסם גם דברים שאינם נוגעים לספרות במובן המצומצם של המילה, כמו למשל מאמרי הפולמוס המושחזים שכתב נגד ישעיהו ליבוביץ' בין שנות השבעים לשנות התשעים, או מערכי השיעור שנערכו על-פי ההרצאות שהעביר במכון כרם ובמשרד החינוך – 'יהדות והומניזם' (תשמ"ו) ו'גלות וגאולה' (תשנ"ח), בהתאמה – המכילים בין השיטין מימרות, רשימות ואף מאמרים ארוכים יותר בנושאי חינוך, הגות, דת, חברה ומדינה. כאן מופיעים רק מאמריו על ספרות עברית ולועזית, כמו גם מאמריו המוקדמים מ'סלם' וממקומות אחרים. יחד עם זאת, אין לראות באסופה הזו מקבץ חלקי או בלתי-שלם; זהו חלק הארי של כתביו ועיקר יצירתו. יש לקוות אם כך שעתה יזכה שָׁלוּ לאותה הכרה ציבורית שנמנעה ממנו לאורך השנים – או שהוא מנע מעצמו מסיבות שונות – ושקהל קוראים גדול יותר יוכל סוף סוף להתוודע אל דמות ייחודית זו.

האומה וההגשמה

הקריאה בספר מרתקת. כל טקסט של שָׁלוּ מכיל רבדים רבים ושוזר בין קריאה צמודה של הטקסט, תגובה למאורעות היסטוריים ומדיניים, עיונים מטפיזיים, פרשנות פסיכולוגית של הסופר ועוד. כתיבתו של שָׁלוּ ברורה, קולחת וסוחפת. יחד עם זאת, היא דורשת מהקורא תשומת לב מרבית למהלך הדיון, וגם זמן. בשנות השישים,

פחות או יותר, עבר שלו מכתיבת מסות קצרות יחסית לכתיבה פרשנית ארוכה יותר הנפרסת לרוב על-פני עמודים רבים; שתיים מהמסות הכלולות כאן, "מי מפחד משמחת עניים?" (עמ' 103–203), על 'שמחת עניים' לנתן אלתרמן, ו"גונבים את הבשורה" (עמ' 419–526), על 'מחכים לגודו' של המחזאי האירי סמואל בקט, אף עולות באורכן על מאה עמודים באסופה הנוכחית. בשל אורכן פורסמו חלק מהמסות הללו במקור בהמשכים, בייחוד אלו שהופיעו בעיתונים יומיים כמו 'הארץ'. מכאן מעלה גדולה נוספת של האסופה החדשה: היא מחברת בין החלקים ומאפשרת לנו לקרוא אותם ברצף.

האכזבה היחידה שיש לי מן הספר היא אחרית הדבר (עמ' 571–606), שלדעתי אינה מצליחה לתפוס את הדבר המחבר בין כתביו השונים של שלו ובין האגפים השונים של הגותו: את מה ששלו עצמו כונה באחד ממאמריו "נקודת המרכז" (עמ' 29). אומנם, יש בה חלקים מעניינים ורלוונטיים רבים, כמו למשל הניתוח המצויין של מוטיב הצבר בכתביו (עמ' 589–594), וכמו הזיהוי של כמה מהתמות המרכזיות המאפיינות את הגותו, בהן השבר בין היהדות לציונות והקשר לנושא הייעוד (למשל עמ' 576; 588). אלא שגם חלקים אלה קבורים בין כל מיני השוואות והפניות – בעיקר להוגים וזרמים מן האסכולות ה"ביקורתיות" – המוסיפות מעט מאוד להבנת משנתו של שלו או מסכת חייו, ולרוב מסיטות את הדין מהעיקר.

שלו היה יוצא לח"י קלאסי, בלי סתירות. גיליון של ביטאון לח"י 'המעש'

זאת ועוד. בכל הקשור לאפיון האידאולוגיה של לח"י והשפעתה על משנתו הפוליטית של שלו, אני סבור שאחרית הדבר לוקה מבחינה היסטורית. בכמה מקומות מגדירה הכותבת את האידאולוגיה של לח"י – ואת זו של שלו – כ"רוויזיוניזם רדיקלי" או "רוויזיוניסטית במובהק" (עמ' 579; 587). מתוך כך היא רואה את תפיסתו הפוליטית כרוויית-סתירות, שכן בהמשך חייו, לאחר תקופת המחתרת ו'סלם', הוא היה מזוהה דווקא עם "מוקדים בולטים של ההתיישבות העובדת" (עמ' 587).

אלא שבניגוד למה שמקובל לחשוב היום, לח"י לא הייתה בדיוק מחתרת "רוויזיוניסטית". אומנם, שורשיה של התנועה נמצאים ב"ימין" ורבים מחבריה הגיעו משורות בית"ר ואצ"ל. אך לאורך שנות קיומה, לח"י ראתה את עצמה בעיקר כמחתרת אנטי-אימפריאליסטית הלוחמת למען שחרור המולדת מעול הכובש

הזר (אם להשתמש במונחיה). בשל כך נמנו עם חבריה גם לא מעט אנשי "שמאל", ואפילו כמה מרקסיסטים. רבים מחברי התנועה צידדו בקו פרו-סובייטי, לאור מה שנדמה היה – במילותיו של אנשל שפילמן, עורך כתבי לח"י, שמזן מצטט שלו עצמו באחד הכרכים של 'גלות וגאולה' – כ"עמדתה החיובית של ברה"מ כלפי הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל וכלפי מלחמת המחתרת בבריטים"³. רבים גם הרגישו קרבה רעיונית ונפשית מיוחדת לחוגים האקטיביסטיים של תנועת העבודה, במפא"י ובמפ"ם.⁴ לאחר מלחמת העצמאות, חלק מיוצאי המחתרת אף הקימו קיבוץ בצפון-מערב הנגב (נווה-יאיר), שעל חורבותיו הוקם לאחר מכן קיבוץ עין-השלושה בטרם עבר למיקומו הקבוע.

מבחינת דרכו הפוליטית אם כך – וכמובן עד גבול מסוים – ניתן לראות בשָלוֹ איש לח"י "קלאסי". אומנם היה רחוק מן המרקסיזם, ובכל הקשור לברית המועצות, עד כמה שידיעתי משגת, דגל בניטרליות לפני קום המדינה וגם אחריו. אך כרבים אחרים בתנועה הוא הזדהה עמוקות עם הערכים המרכזיים של ההתיישבות העובדת, החלוציות וההגשמה, ובמידה רבה נשאר נאמן לערכים אלה עד סוף ימיו.

אי-ההתייחסות לרקע האידאולוגי שממנו צמח שָלוֹ, ומנגד כל ההפניות להוגים ה"ביקורתיים", מולידות גם החמצה מסוימת של עיקרון מהותי בגישתו כלפי הספרות ואף כלפי היהדות והציונות בכלל: הניסיון לראות את הדברים "מבפנים". הכותבת אומנם מציינת כי שלו דחה את "ראייתם המשוחדת, האירופוצנטרית, של חוקרי הספרות בזמנו, המוליכה אותם לייחס את הולדתה של הספרות העברית החדשה להשפעתה של תנועת ההשכלה ולחיקוין של צורות אירופאיות" (עמ' 576), ומציינת כי שלו ניסה "לנסח עמדה 'צברית' חדשה" (עמ' 579), אך אינה עומדת על מלוא המשמעות – והמרכזיות – של אותו עקרון, העובר כחוט השני בין כתביו.

את מרכזיותו של עיקרון זה ניתן לזהות כבר במאמרו המוקדם "מעבר להומאניזם" (1952; עמ' 18–24), שבו הציג למעשה את התשתית ההיסטוריוסופית העומדת בבסיס כל הגותו, ואשר נכתב, ולא במקרה, לכבוד "יום העשור למותו של אברהם שטרן – יאיר". במאמר זה הוא ביקש להראות שמה שהוא מכנה "היהדות ההומאניסטית", כלומר זו הרואה באדם את "קנה המידה של הדברים", התפתחה בשלושה שלבים – ולא, כפי שנהוג לחשוב, בשלב אחד, בתקופה המודרנית. היהדות יצאה מתקופת התנ"ך, הסביר, כשהיא ספוגה לחלוטין ברוח האלוהית, וכשהיא שוללת מן האדם את האפשרות ואת הזכות "לבסס הערכה נכונה של הדברים על סמך מקורותיו הוא". הנבואה, שהיא אולי התופעה המייצגת ביותר של תפיסת העולם המקראית, "מופיעה כהתקוממות מוחלטת נגד השיטה האנושית של החיים". אלא שלאורך הזמן, עם "אובדן המגע הנבואי", נוצר צורך "למלא בדרכים אנושיות את החלל האלוהי". דרכים אנושיות אלו עלו צמדים-צמדים, גילויים שונים של הצירוף בין שכלי לרגשי. בשלב המעבר הראשון נוצרו ההלכה והאגדה, אשר מהוות פירוש

שכלי ופירושו רגשי למה שפעם היה התגלות חיה. בשלב השני נולדו הפילוסופיה והקבלה של ימי-הביניים, שעל אף ההבדלים ביניהן היו מאוחדות בפנייה ל"פנימיותו" של האדם, זאת ל"שכל" וזו ל"רגש". ובשלב השלישי והאחרון הופיעו ההשכלה והחסידות, שגם הן, כמו התופעות הקודמות, אינן אלא פנים שונות, שכלית ורגשית – "רציונלית" ו"רומנטית" – של אותו מטבע.

באותו שלב אחרון, טוען שלו, נראה כי ההומניזם ניצח, והיהדות השלימה את המעבר שלה מהקוטב האלוהי אל הקוטב האנושי. אלא שדווקא אותה יהדות שכביכול דחתה לחלוטין את החיבור למקור העל-אנושי היא המייצגת הלגיטימית של היהדות ההמשכית, שכן רק היא עברה דרך כל שלבי ההתפתחות ההיסטורית. לכן גם היא זו "שעתידה הייתה להצמיח מתוכה את הניסיון כבד המשקל ביותר לפוצץ את ההומאניזם מבפנים ולחזור למטען הראשוני, העל-אנושי, של היהדות" (עמ' 23). שלו התכוון כאן במפורש לחזון מלכות ישראל, שקיבל את ביטוי הספרותי בשירת אצ"ג ואת ביטוי הפוליטי ב"עיקרי התחייה" של יאיר ודרכה של לח"י. אבל באופן כללי יותר, כיוון שלו לציונות החלוצית והמגשימה – אל אותם פורקי עול תורה ומצוות אשר, באופן פרדוקסלי, נטלו על עצמם את המשך קיום היהדות.

שנים לאחר מכן, בסדרת מאמרים על קפקא (המופיעה כאן במסגרת כתביו על ספרות לועזית, עמ' 527–567) – שהיא לדעתי מן הדברים העמוקים שנכתבו על אתגר השיבה אל המסורת מנקודת הראות של היהודי ה"מודרני" שאינו שומר מצוות – עוד כתב שלו על כך שאת "התזווה המעניינת ביותר" לעבר המורשת היהודית חוללו בארץ דווקא חברי קיבוצים, בעיקר אלו שייסדו את כתב-העת ובית המדרש "שדמות" (עמ' 560).

חזונם מאחוריהם

בכתביו שלאחר תקופת 'סלם' מיתן שלו את לשונו והפסיק להשתמש ברטוריקה "הנבואית" של אצ"ג ויאיר. אבל הוא מעולם לא הפסיק להאמין שלציונות יש ייעוד. הוא לא היה ברור לחלוטין לגבי אופיו של הייעוד, ובמה הוא מתבטא, אך אין ספק שנדבך מרכזי בו הוא החיבור בין היהדות לישראליות; לאו דווקא במובן המטאפיזי (אם כי אין לשלול את ההיבט הזה), אלא יותר במובן הזהותי. בשנים שלאחר קום המדינה, סבר, החיבור הזה לא קרה; להפך, נוצר ביניהן מעין נתק, ובמובנים רבים, כפי שכתב באחד ממאמריו האחרונים, היהדות, הישראליות והציונות – "שהיו אמורות להיות שלוש שהן אחת" – הפכו ל"צורות זו את זו" (עמ' 348). זו הסיבה לדעתו למשבר החריף שפקד וממשיך לפקוד את התרבות הישראלית מאז קום המדינה, ושאת אותותיו ניתן לראות בספרות העברית שנכתבה מאז.

החיבור בין היהדות לישראליות גם עמד ברקע מפעלו החוץ-ספרותי, החינוכי וההגותי של שלו, שאינו נכלל בקובץ המסות שלפנינו. חוברות ההוראה שכתב הן ניסיון כן

ראשו בפסגות, רגליו נטועות בהווה. מרדכי שלו עם נכדו יער, 1996.
באדיבות ארכיון מרדכי שלו, הארכיונים הספרותיים במכון הקשרים, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

להכיר למורים – ובאמצעותם, לתלמידים – את מקורות ישראל, להראות להם כמה הטקסטים המסורתיים-כביכול עדיין מסוגלים לדבר אל ליבם, ולהציג בפניהם את הקשר העמוק בין ישראל המודרנית לתשתיות העומק של היהדות. שלו לא השתייך לזרם דתי מוגדר. אפשר במידת מה לראותו כאחד המבשרים של רעיון "יהדות ישראלית", המנסה לפרש את המקורות מתוך נקודת מבט ציונית-ארץ-ישראלית. בכל הקשור למאבק בין זרמי היהדות השונים, נראה שהוא דווקא ביקש להציב חזון פלורליסטי למדי, ואף "קפיטליסטי" (במובן של שוק חופשי), לצורות השונות שדרכן יוכלו צעירים להכיר את תרבותם. בפסקה החותמת את 'גלות וגאולה', למשל, הוא כותב:

צריכה להיות תחרות רוחנית חופשית בין צורות שונות של התחברות למקורות: צורות תרבותיות וצורות דתיות. לכן לא ייתכן שמדינת ישראל תשלול באופן ממלכתי את הזרמים של היהדות הקונסרבטיבית והרפורמית. כל אחת מציעה דרך משלה אל היהדות ולזכות כל אחת מהן ניתן לזקוף הישגים, בצד מחדלים, כבורם האורתודוקסי.⁵

השאיפה לחבר בין היהדות לישראליות היוותה גם נדבך מרכזי בביקורת של שלו על ישעיהו ליבוביץ'. שלו ראה בליבוביץ' נרקסיסט, שדעותיו התיאולוגיות והפוליטיות מכילות בליל של סתירות וחצאי-אמיתות. אבל הוא גם הכיר ביכולותיו האינטלקטואליות המגוונות וסבר שהיה יכול, בזכותן, למלא את ייעודו הניכר בכירור מכתביו: למלא תפקיד מרכזי בתהליך האיחוי ההיסטורי של הזהות הישראלית ואף

"לנהל מאבק על עיצובה של מדינת ישראל כמדינת הלכה, תוך כדי עיצוב מהפכני חדש של ההלכה עצמה"; אך לליבוּיץ' "לא היה אומץ לב לנהל את המאבק הנורא הזה, וכשהגיע הרגע לפתוח בו – הוא ערק ממנו".⁶

שְׁלוֹ ראה את ההתנתקות מן השורשים היהודיים כחויית היסוד של הספרות הישראלית, אם לא התרבות הישראלית הצעירה כולה. על כך עמד כבר בסדרת מאמרים מוקדמת, שנתפרסמה במקור ברובה ב'סלם' ונדפסת כאן שוב בשלמותה, על הספרות שנכתבה במלחמת העצמאות ובשנים הראשונות לאחר קום המדינה (עמ' 53–100). בסדרה זו – שבה סקר בין היתר יצירות כמו הסיפור "חרבת ח'זעה" של ס' יזהר, השיר "דבר החיילים האפורים" של ע' הלל, והמחזה 'בערבות הנגב' של יגאל מוסינזון – אבחן שְׁלוֹ שהתכונה הבולטת של הנוער הישראלי, כפי שהיא נחשפה דרך הספרות בת-הזמן, היא "המבוכה הטוטאלית" (עמ' 71). בני הארץ הצברים, הראה שלו, פשוט לא מבינים בעבור מה הם נלחמים. והרי מדובר בתופעה מאלפת בכל קנה מידה, שכן זה הדור אשר זכה להגשים אלפיים שנות כיסופים!

את הסיבה לכך ראה שלו במידה רבה בכישלון החינוך הציוני. כל מלחמתם הממושכת של אנשי ההשכלה, ויורשיהם בתנועה הציונית, נגד היהדות ה"שממית", ה"חויץ-ארצית", סופה שהעמידה דור שאין לו שום השתוקקות מטפיזית. בני הארץ אינם רוצים דבר מעבר למה שכבר הושג במסגרת היישוב ובחיי הקיבוץ. על מוסינזון, למשל, הוא כותב: "אצלו המציאות מזדהה למעשה לחלוטין עם האידיאל. אברהם ורבקה [גיבורי 'בערבות הנגב'] הם טיפוסים שכבר השיגו בהחלט את כל מה שרצו. הקיבוץ הוא תמצית שאיפתם והוא קיים כבר ומספק אותם עד קצה גבול האפשרות" (עמ' 58). לכן, הוא ממשיך, "מלחמת המצרים בבקעת יואב – אינה נראית לו [למוסינזון] כחוליה בתוך תהליך גדול של שחרור הארץ – אלא כאיזה אסון מעציב שקרה לקבוצת אידאליסטים אשר חזונם כבר מאחוריהם" (עמ' 59). ההדגשות במקור). בתודעתם של בני דור תש"ח, כותב שלו, אין למצוא אותו חזון שחרור הארץ ותקומת המולדת שפיעם אצל הוריהם בוני הארץ. במקום זאת, ולעומת זאת, ניתן לראות רק "ילדותיות נפשית", "תלות רוחנית מוחלטת בדור הקשיש", ובמקרים מסוימים גם סדיזם, המוצא את ביטויו בין היתר, כפי שעושים רבים מגיבורי היצירות המוזכרות, בהתעללות בחיות (עמ' 72–73).

אלא שכפי שמעיר שלו בכמה מקומות בכתביו, למה שמגרשים דרך הדלת יש נטייה לשוב דרך החלון (עמ' 110; 216). זהו עיקרון "השיבה המנצחת". ההשתוקקות המטפיזית, כך סבר, לא נעלמה מהנפש הישראלית, וזו שבה כמנצחת בספרות דור המדינה, אם כי לא כתנועת חזרה אל היהדות, אלא דווקא ככמיהה לתחליפים. במקרה של מאיר הר-ציון למשל, שלספרו 'פרקי יומן' מספק שלו ניתוח ספרותי יוצא דופן (עמ' 245–252), מתבטאת התשוקה הזו ברצון לצאת אל מרחבים זרים ורחוקים כמו פטרה ויריחו. אצל דליה רביקוביץ', לעומת זאת, "התסכול המטפיזי" והקינה על "אובדן הפלא" – "טעם הקיום ושברו" – "מתחלפת בקינה על אובדן הנעורים"

(עמ' 236; 244). ואצל הסופרים הבולטים של דור המדינה, עמוס עוז וא"ב יהושע, מתבטאת התשוקה הזו במשיכה אל הזר והאקזוטי, בפרט אל דמות הערבי. על גיבורי 'מיכאל שלי' של עמוס עוז, למשל, כותב שלו: "אין החוויה הראשונית עומדת לרשותם ... הם חיים על תחליפי חוויות, בעוד שהחוויה האמיתית, הבלתי מזויפת, היא ... נחלתם הבלעדית של עזיו וחליל [הדמויות הערביות בספר]" (עמ' 245).

דברי ימי התייהדות האנושות

בביקורת שהטיח בסופרי דור תש"ח דמה שְׁלוֹ למבקר חריף נוסף של התרבות והספרות הישראלית בשנותיה הראשונות, ברוך קורצווייל, ששלו העריכו מאוד ואף קרא לו "מניח יסודות הביקורת הארצי-ישראלית" (עמ' 73). כמו שלו, גם קורצווייל ראה בספרות הישראלית ביטוי לנתק שבין ילידי הארץ למורשת היהודית. וכמו שלו, גם קורצווייל ראה את ההשפעות של הנתק הזה לא רק במישור התרבותי-הכללי, אלא גם ברמה האסתטית, ביצירות הספרות עצמן. אך להבדיל משלו – וגם, יש לציין, מהרב קוק – קורצווייל לא ראה מקום ליהדות החילונית בתוך תהליך הגאולה. עמדתו כלפי הציונות הייתה מורכבת, אך ניתן לומר שבהשקפתו היה קרוב לעמדה "אורתודוקסית" או לפחות "ניאו-אורתודוקסית", הרואה ביהדות הרבנית את שומרת הגחלת היהודית ואת היהדות החילונית (ואולי את המודרנה בכלל) כהתפתחות טרגית, או לפחות כסטייה מדרך הישר. על כן המוטיב המרכזי בכתביו הוא "העולם שאבד", ומכאן משיכתו ליצירות כמו "לפני ארון הספרים" של ביאליק או 'אורח נטה ללון' של עגנון.

שלו לעומת זאת התמקד פחות בעבר, ויותר, כאמור, בעתיד – בחזון, בייעוד, ובאפשרות של סינתזה בין היהדות לישראליות. בנושאים אלה עוסקות במידה רבה שתי המסות הארוכות בספר, על 'שמחת עניים' ועל 'מחכים לגודו' – שהן אולי פסגת יצירתו הפרשנית – אם כי מכיוונים שונים מאוד. המסה על יצירתו של אלתרמן היא ההתמודדות המקיפה ביותר של שלו עם המתח שבין היהדות לישראליות. הוא חוזר בה במשנה תוקף אל רעיון שעולה פעמים רבות בכתביו, האפשרות שאלו יתאחדו בדמותו של בן-הארץ, הצבר. "דווקא הישימון הרוחני של ניתוק מן השורשים, על כל זוועותיו, שבו, במובן ידוע, גידלו את הצבר ... – דווקא ישימון זה הוא המתגלה ... כתנאי הכרחי לייעודו של בן הארץ להתחיל הכול מבראשית ורק לאחר מכן להתחבר מחדש אל כל מה שנראה לו ראוי להיחבר אליו. מצב מעין זה ניחשו, אולי, חז"ל, כשראו ב'השתכחות התורה' מעין תנאי הכרחי לביאת המשיח (סנהדרין צז)" (עמ' 200). במסה על "גודו" לעומת זאת, שברובה עוסקת באנטישמיות המודרנית וביחסים בין הנצרות ליהדות, בעיקר בתקופה שלאחר השואה, כותב שלו על ייעודה של היהדות – ואולי, גם, המדינה היהודית – בין אומות העולם:

נראה כי אי שם בנבכי המורשת הנוצרית מקננת עדיין התקווה כי ... היהדות המאוחרת – העוברת אף היא מטמורפוזה כבירה ... עתידה עוד לחצות גבולות ארצות ועמים ולהשלים את התהליך שהוחל בו בימות ישו ומוחמד וטרם הגיע לסימומו. ... ועוד ניתן לומר ... כי מנקודת ראות מסוימת ... דברי ימי האנושות הם דברי ימי התייחוד האנושות שטרם נשלמו. (עמ' 525–526)

שלו שב ועסק בנושא הייעוד והחזון הציוני גם בסדרת המאמרים האחרונה שפרסם, בתחילת שנות האלפיים, שהתמקדה במישרין ב'סיפור על אהבה וחושך' לעמוס עוז שהופיע זמן קצר קודם לכן, ונכתבה תחת הרושם העז של קריסת תהליך השלום ופרוץ האינתיפאדה השנייה. שלו, שאולי גם הרגיש שכוחו לא יעמוד לו עוד זמן רב, גם ניצל את המאמרים הללו לפרסם ברבים מעין "אני מאמין" פוליטי.

אף שנמנע מלחתום על המגשר למען ארץ ישראל השלמה שיזמו נתן אלתרמן ומשה שמיר לאחר מלחמת ששת הימים – ועליו חתמו אנשי הספרות הבכירים של התקופה (בהם גם אחיו, יצחק) – שלו התנגד בחריפות להסכמי אוסלו. בכמה מקומות הביע שלו אמפתיה למצבם של הערבים והכיר בכך שיש צורך במציאת פתרון. אך הוא סבר שדעת הקהל הערבית עדיין אינה בשלה לקבל את מדינת ישראל כמדינה יהודית עצמאית והסכמי אוסלו אינם אלא הונאה עצמית; או כפי שכתב באחד מהמאמרים האלו: "אני בעד פשרה, אבל האנשים שעשו את אוסלו הם פרחחים חסרי אחריות" (עמ' 361).

אוסלו היה בעיניו הזיה של חלקים נרחבים מן האליטה הישראלית, שסירבו פעם אחר פעם להכיר ככוונותיהם המוצהרות של המנהיגים הערבים ובחרו במקום זאת להיות מולכים שולל. בראש מחנה ההוזים, טען שלו, עמד עמוס עוז, אשר גם הוא, כמו רבים לפניו, בגד בייעודו כצבר, כישראלי וכאיש רוח. בפרשנות לקטע מפורסם מתוך 'סיפור על אהבה וחושך', שבו מנסה עוז הצעיר, בימים לפני החלטת החלוקה, לשכנע צעירות ערביות שיש די מקום לשני עמים בארץ ישראל, כותב שלו:

אוסלו לא היה ייעוד, אוסלו היה זיוף של ייעוד. וכל התעסקותו של עמוס עוז בפוליטיקה הייתה אסון אחד גדול, לו ולנו. ייעודו של עמוס עוז היה לכתוב את 'סיפור על אהבה וחושך' ולכלול בו וידויים לא רק על מחדליו כימני אלא גם על מחדליו כשמאלני, שהם חמורים פי כמה, ושלהם נתן ביטוי, שלא מדעת כמובן, בחיזוריו הכושלים אחרי הערביות, המבשרים באורח גרוטסקי הן את אוסלו ואת ז'נבה, והן את הפורענויות האימוות שהביאו בעקבותיהם. עמוס עוז אינו נרגע וממשיך לעשות בכל פעם את אותן הטעויות, אותם הזיופים, אותן המעידות, בהפכו את המוזיקה, כלומר את היצירה האמנותית, שהיא ייעודו האמיתי, לטרגדיה, שהיא זיוף הייעוד, ייעוד שהפך לסיוט, סיוט הגובל בהתאבדות. (עמ' 365)

אלא שעוז לא היה לבד. עוז, לדידו של שלו, היה רק אחד מני רבים באליטה הישראלית שבחרו להפנות עורף לחזון הצברי-ציוני, במיוחד לחזון שהקנתה להם תנועת העבודה הישראלית, חזון החלוציות וההגשמה, ובחרו במקום זאת לקונן על

"הכיבוש המשחית" ולטפח רגשות אשם על "הכפר הערבי הנטוש". את הקינה על הכפר הערבי, כפי שהוא בא לידי ביטוי ב"חרבת חזעה" לס' יזהר, 'מיכאל שלי' לעמוס עוז ו'מול היערות' לא"ב יהושע, ראה שלו כלא יותר מ"קינת האליטות הישראליות הצעירות על הכפר היהודי הנטוש ובעיקר הקיבוץ, ועל כל ערכי העבודה, השוויון והשיתוף המתלווים אליו, שננטשו הן עצמן בשלב מוקדם למדי של חייהם, אם הגיעו אליהם בכלל" (עמ' 337-338).

כאן עלינו לשאול: האם חזון חלוצי זה הוא עדיין החזון שלאורו צריכה החברה הישראלית ללכת? האם שלו סבר שהחזון הזה תקף לכלל הזרמים בחברה הישראלית, או רק לאותם צברים בני ההתיישבות העובדת? ככל שאנו מתעמקים בכתביו של שלו, כך מתחדדת התהייה איך ייתכן שאדם שמזכיר כה רבות את המושגים "חזון" ו"ייעוד" כתב כה מעט על תוכנם. אמנם הוא כתב על ייעודו של הצבר, על חיבור רצוי בין המדינה להלכה ועל חיבור בין היהדות לישראליות, אך מלבד ההערות הללו, כמעט שאין למצוא בכתביו פירוט על האופן שבו כל זה יקרה: באיזה אופן יכול הצבר להוביל לאותה סינתזה יהודית-ישראלית? איך יראה אותו משטר מדיני-הלכתי? ועד שתקום מדינה כזו, מה צריך להיות מעמד המצוות במדינת ישראל? על כל אלו ועוד ניתן למצוא רק חצאי-תשובות, אם בכלל.

במילים אחרות: שלו לא היה פילוסוף פוליטי. נראה שהרעיון של ייעוד שימש אותו בעיקר כעמדה התחלתית, ביקורתית, שממנה השקיף על הספרות והפוליטיקה. מנגד, גם ההגדרה "איש ספרות" ספק אם היא מתאימה לשלו, ודאי לא במובנה הצר – שכן הוא לא בדיוק ראה את הספרות כספרות אלא יותר כזירת התגוששות בין זרמים נפשיים, היסטוריים ודתיים. את שלו כנראה אי אפשר בדיוק להגדיר, וייתכן שזו עוד סיבה לכך שהוא טרם זכה להכרה רחבה, לצד סיבת האי-זמינות של כתביו. אך אולי כל זה ישתנה עכשיו עם הופעתה הברוכה של האסופה.

אילן, 1985 (דבריו של שלו כנס מובאים בעמ' 72-76). ההיסטוריון יוסף הלר קבל על הצגתו של לח" בכתביו של גינוסר כארגון שמאל. אבל בדבריו הוא בחן בעיקר את מידת השתייכותו של לח" לשמאל ה"מוסדי". מבחינה רעיונית לעומת זאת, נראה כי הלר מסכים עם גינוסר לגבי ההשתייכות ה"נפשית" של רבים מחברי המחתרת, ואף מציע לראות את לח" כמקרה של "בולשביזם לאומי". ראו יוסף הלר, "לח" בין ימין לשמאל – הערות לבקורת", קתדרה 71 (מארס 1994), עמ' 74-111.

5. שלו, גלות וגאולה, כרך ג', עמ' 254.

6. מרדכי שלו, "נגד ליבווביץ", הארץ, 24.9.2004.

1. ענר שלו, אמא, אור יהודה: כנרת-זמורה-ביתן, 2012, עמ' 181.

2. אורי צבי גרינברג, "ארבעה שירי בינה", "אחרית דבר", רחובות הנהר, בתוך גרינברג, כל כתביו, כרך ה, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ג, עמ' 37.

3. מרדכי שלו, גלות וגאולה, כרך ג', ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, תשנ"ח, עמ' 174. המקור נמצא בלוחמי חירות ישראל: כתבים, עורך: אנשל שפילמן, תל-אביב: הוצאת יאיר ע"ש אברהם שטרן, 1982, כרך ב', עמ' 821-822.

4. על האידיאולוגיה המיוחדת של לח" ראו בפרוטוקול כנס "ישימת הלוחמים", המפלגה קצרת-הימים שהקימו יוצאי המחתרת, ובמיוחד בהקדמת העורך: פנחס גינוסר, בצאת לח" מהמחתרת, רמת-גן: בר-

הכוכב הצהוב יהגר לשמיים

השוואה פרצה אל שירתו של דן פגיס יחד עם החלל, ומאז נותרו אצלו השניים כרוכים בעקבם. ייתכן שזה התחיל בשני אירועים שהתחרו על תשומת הלב העולמית ביום אחד ב־1961 עודד כרמלי

לסבתי סידי וינר ז"ל

ילדת סדיגורה וניצולת טרנסניסטרית

ביום שלישי, 11 באפריל 1961, בית העם בירושלים נתמלא מאות עיתונאים זרים ומקומיים, משקיפים רשמיים ולא־רשמיים, דיפלומטים וחברי כנסת, ניצולים ומורדים. כמה דקות לפני השעה תשע, מדלת סמויה בפינת האולם שהובילה לתא זכוכית משוריין, יצאו בזה אחר זה קצין משטרה, שוטר ואובר־שטורמבנפיהרר אדולף אייכמן.

ואילו כמה דקות אחרי השעה תשע, שוגר לוטננט יורי גגרין מנמל החלל קוסמודרום בייקונור לחלל החיצון. שעה שאייכמן האזין לסעיפי האישום נגדו בתא הזכוכית, גגרין הקיף את כדור הארץ בתא מסוג אחר, ווסטוק 1. לראשונה אי־פעם הגיע אדם לחלל.

בפרקי הפרוזה "אבא", שפורסמו לאחר מותו, כתב דן פגיס, כדרכו כבדרך אגב ובתוך מירכאות: "הצלחתי להחביא את החרדות לפחות עשר-שתיים-עשרה שנים אפילו מפני עצמי, זה פרץ רק אחרי אייכמן".¹ אבל אפילו פגיס הדייקן לא מדייק כאן. אולי שוב הסתיר. אולי שכח בעצמו. אבל חרדותיו שפרצו אחרי אייכמן התפרצו לחלל בגלל גגרין.²

כי האדם הוא ברייה יוצקת תבניות, מחפשת משמעויות. ולעיתים צירוף מקרים שנראה גורלי וסמלי בעיני בני הזמן, בדיעבד נקרא על ידינו כשני אירועים תלושים – שרק במקרה חולקים דף היסטוריה אחד. חוטי התזמון הדקים שקשרו את אייכמן לגגרין נארגו אצל פגיס למסכת מעשה חושב, שעיצבה את שירתו מחדש. וכדי להבין היום את שיריו הנודעים ביותר, יש להבין תחילה כיצד האירועים נשזרו זה בזה בחוויה הקולקטיבית של התקופה.

"גאגארין האפיל על אייכמן", נזעק העמוד הראשי של 'ידיעות אחרונות'.³ "גאגארין הוריד את אייכמן", החרה החזיק אחריו 'מעריב'.⁴ במשך חודשים רבים נבנה משפט

עודד כרמלי הוא משורר, עורך ועיתונאי מדע.

אייכמן כסנסציה תקשורתית בינלאומית שמרכזה ירושלים. "לפתע", כלשון 'העולם הזה', "המריא החלליש הראשון ומשפט אייכמן הפך בן-רגע למאורע פרובינציאלי"⁵.

הפרובינציאליות התקשורתית איימה למוטט את הלגיטימיות המשפטית. אייכמן, יש לזכור, נחטף מארגנטינה והועמד לדין בישראל בגין פשעים שבוצעו לפני היכון מדינת ישראל, מחוץ לגבולותיה ולאנשים שלא היו אזרחיה. בעיני ישראלים רבים, זכותם של היהודים לשפוט רוצחי יהודים במדינת היהודים היא שעמדה למשפט. כלי התקשורת עקבו בדריכות אחר יחס העמים למשפט, מיקום הידיעות ושיבוץ המשדרים, כנייר לקמוס לאנטישמיות וכאספקלריה למעשי האומות בתקופות השואה. כך, למשל, דיווח 'מעריב' כי "הכותרות הרעשניות על מבצעו של יורי גאגארין 'המיתו' אתמול בעיתוני לונדון את הסיפור על משפט אייכמן ... מתקבל הרושם, כי גאגארין בא ממש 'להציל' את העיתונאים הבריטיים היושבים עתה בירושלים"⁶.

לצד המלחמה על סדר היום התקשורתית, שיגורו של האדם הראשון לחלל במקביל לפתיחת משפט אייכמן טען את שני האירועים במשמעויות סמליות. חיים גורי, שסיקר את המשפט בעיתון 'למרחב' בטור מיוחד קבוע, "מול תא הזכוכית", סיפר: "איש החלל, אומרים, 'עלול לגנוב את ההצגה' ועיתונאי ישראלי שנון עורך משחק מילים עצוב: איש חלל אחד ושישה מיליון חללים..."⁷. ואילו שלמה גינוסר התפייט ב'על המשמר': "לאילו גבהים מסוגל יציר אנוש להרקיע ועד לאילו מעמקים עשוי הוא להידרדר..."⁸.

עולם על סף פיצוץ

אולם הסמליות, הבינו בני התקופה, הייתה עמוקה מכך – ובלתי פיוטית בעליל. מכונת הרצח הנאצית הוכרעה לבסוף על ידי שתי בעלות ברית, שתי מעצמות מנצחות. כעת, בזמן שאחד ממושעי מלחמת העולם השנייה עומד לדין בירושלים, שתי המעצמות הללו נערכות למלחמת עולם שלישית – וגרעינית – ביניהן. אייכמן עצמו העלה חיוך רחב על שפתיו כשסנגורו, עו"ד סרוואציוס, מסר לו כי הרוסים ניצחו במרוץ החלל.⁹

"הדחיפה לשילוח האדם לחלל והחזרתו היתה מדינית-צבאית", קבע מאמר המערכת של 'מעריב'. "כל הישגי המדע, הטכניקה והארגון נוצלו אף הם בזמנו, כשם שהם מנוצלים גם עכשיו – לא לקידום עמים מפותחים ומפגרים, אלא לקידום הרס והשמדה. העם הגרמני גייס בזמנו את כל הידע וההישגים שלו גם לבנין המכונה הצבאית האדירה וגם להקמת אותה מכונה שטנית, שהשמדה מיליוני יהודים"¹⁰. ואילו 'הצופה' הסביר לקוראיו כי "שיגור פצצה גרעינית מספינת חלל שעה שהיא נמצאת בגובה 200–300 ק"מ מעל ניו-יורק או וואשינגטון מבטיח מידה הרבה יותר גדולה של דיוק (...). הצלחתה של ברית המועצות בשיגור אדם לחלל תאפשר לה להשמיד את ארצות הברית בפצצות גרעיניות שישולחו מספינות חלל מבלי שהאמריקאים יוכלו להנחית על הסובייטים מהלומה דומה"¹¹.

יום של נסיקה למרום וצלילה
לשאול. מהדורת ערב מיוחדת
של מעריב, 11.4.1961.

אהרן שבתאי, שהתנגד כמו אנשי רוח רבים לעצם המשפט, הזהיר במדור הספרותי של 'למרחב', 'משא', מפני "שרשרת של פשעים ועונשים בעלי ממדים מיטאפיזיים": "לאחר כיבוש החלל ומקורות אנרגיה אדירים – מתקטן כדור הארץ ועמו אף שעור קומתנו הפיזי ותכולתנו הכרונולוגית... הננו כדוגמת גוליבר, ענקים וגמדים כאחד. מוגבלותנו הגופנית לחוש את הקטאסטרופה במלואה ולהזעיק את עצמו כנגדה – מקרבת את אפשרותה"¹².

היום קל לנו לפטור אזהרות אלה כגוזמאות. אבל זאת חוכמה בדיעבד. ב-1961 היה העולם על סף פיצוץ גרעיני, וטיסת גריין ומשפט אייכמן איימו ללחוץ על הכפתור: גריין, כי היכולת לשגר נשק גרעיני מהחלל איימה להפך את מאזן האימה לטובת ברית המועצות; ואייכמן, כי המשפט הצית גל האשמות בין ממשלות גרמניה המזרחית וגרמניה המערבית, כשכל אחת טוענת שהיא היא "גרמניה האחרת", לרבות דרישות חדשות של הסובייטים לגבי דרכי הגישה לברלין המחולקת – מוקד הפורענות הקודמת והעתידית.¹³

כאן, במזרח התיכון הנפיץ תמיד, ישראל הייתה נתונה בבידוד מדיני וצבאי חמור. ידידתה היחידה צרפת דיממה באלג'יריה; רוב מדינות ערב, ובראשן מצרים של נאצר, היו כפופות למוסקבה; ואילו וושינגטון, שבן-גוריון חיזר אחריה ללא הצלחה – בין היתר באמצעות קשריו עם אדנאואר, כסעיף לא כתוב של הסכם השילומים השנוי במחלוקת – הפסידה בחלל, בקובה ובלאוס. ב-1961, המדיניות הבן-גוריונית כולה, מההתקרבות לגרמניה המערבית ועד הבאת אייכמן למשפט, נראתה לרבים כטעות אסטרטגית שתעלה בחייהם של מיליוני יהודים נוספים.

תנועת הידידות הסובייטית-ישראלית חגגה את תבוסת הקפיטליזם בחלל בעצרות ניצחון ברחבי הארץ. בעצרת ביפו אמר מנהיג מק"י משה סנה: "מִעֲפֹל זה הוא... אות מבשר ואומר, כי הקומוניזם הוא בלתי-מנוצח בשמים ממעל ועל הארץ מתחת ... בל תחפה הידידות של בן-גוריון עם אדנאור על ידידיו של אדנאור כיום, שהיו שותפיו של אייכמן אתמול! ילמד עם-ישראל את מלוא הלקח ממשפט אייכמן! יקום העם להפר את הברית הטמאה, ברית הלבבות והחרבות של בן-גוריון עם אדנאור! יקום העם לבטל את עסקות-הנשק של בן-גוריון עם הגנרלים של היטלר!".¹⁴ ואילו בקול העם' הסבירו כי "בין שני המאורעות – משפט-אייכמן וטיסת-גאגארין, מקשר מאורע שלישי. בין האתמול, שעלול היה להיות מחרתו של העולם כולו, לבין היום, המרמז מה יהיה מחרתו של עולמנו, מפריד... דגל הניצחון מעל הרייכסטאג ההרוס בברלין – דגל-הניצחון האדום".¹⁵

בצד השני של המפה הפוליטית, הקישור עורר פלצות. באוגוסט שיגרו הסובייטים את גרמן טיטוב, האדם השני שנכנס למסלול סביב הארץ.¹⁶ חיה לזר, פרטיזנית גטו וילנה וכתבת 'חרות' למשפט אייכמן, כתבה על הטיסה: "ביום שקדם לסיכום התביעה נגדו, הקיף אחד מבני המין האנושי 17 פעמים את כדור הארץ והשקיף עליו ממרומים. לכאורה היתה צריכה להיות זאת תשובתו של המין האנושי על הירידה לתהום. אך בטרם נחתה על האדמה ספינתו של הבחור האמין... כבר התרברבו שולחיו בהישגיהם והכריעו בהם את כף-המאזניים לטובתם בסכסוך על עיר הטומאה, ממנה זינקה מכוניתו האפלה של אייכמן למסע ההרג הגדול בתולדות האנושות לפני כ-20 שנה".¹⁷

כותבים אחרים ב'חרות' פשוט הכחישו שגגרין וטיטוב יצאו מכדור הארץ. רנ"ז כתב ב"טור השמיני" כי "יורי גאגארין הפך בן לילה לאדם המפורסם ביותר בעולם. הוא נהנה מיתרון גדול: לא נמצא איש בתבל שיוכל להפריך את סיפוריו".¹⁸ ואילו על טיסת טיטוב כתב הסאטיריקן הימני: "לשם מה סובב המאיוור הרוסי טיטוב 17 פעם את כדור העולם בספינת חלל? פשיטא: על מנת לקצר את תקופת המועמדות למפלגה הקומוניסטית".¹⁹

בעיתונים מרכזיים וממורכזים יותר, כמו 'ידיעות אחרונות' ו'דבר', אומנם לא הכחישו את הישגי ברית המועצות, אבל נתנו במה לתעמולה האמריקנית שלפיה גרין וטיטוב עצמם לא היו בחלליות, ולחילופין – שלפניהם היו טייסים רבים שלא חזרו בחיים, כמו "ספינת-חלל ענקית מאוישת ובה שני גברים ואשה אחת" שסטתה ממסלולה ואבדה בחלל.²⁰ כך או כך, בווינגטון הדגישו שלפיגור בחלל אין שום משמעות מבחינת היכולת להוליך כלי-נשק גרעיניים למרחקים בין-יבשתיים – אך באותה נשימה מצא לנכון שר החוץ האמריקני, דין ראסק, להבטיח לעמיתיו המודאגים בנאט"ו כי "ארה"ב תשגר עוד השנה אדם למסלול סביב כדור הארץ ובשנים הקרובות – ספינות חלל גם לנוגה ולמאדים".²¹

בד בבד, גם ישראל הקטנה השתתפה במרוץ חלל וגרעין, ובעצם במרוץ דיסאינפורמציה. המעצמה הראשונה שהגיעה לחלל, יש לזכור, הייתה גרמניה הנאצית עם טילי ה-V2 ב-1944, ומדעניה תרמו רבות לפיתוח תוכניות החלל והגרעין של ארה"ב ובר"מ. לאחר שהמוסד מסר כי מצרים גייסה מדענים נאציים-לשעבר במטרה לפתח טילים בליסטיים ולציידם בנשק לא קונבנציונלי, בן-גוריון החליט להקדים מכה למכה – ולשגר את שביט 2 לחלל. היום אנו יודעים שמצרים הייתה רחוקה מיכולת בליסטית ממשית, וכן שהשיגור הישראלי זויף לצרכי תעמולה (לעיניים מצריות, ויש שיאמרו: לקמפיין הבחירות של מפא"י): הטיל הישראלי התפרק באוויר, וממילא לא היה מסוגל להגיע לחלל.

כל זה לא היה ידוע בזמן אמת. חיים גורי כתב בטורו: "כאשר סיפר היום אדולף אייכמן את גרסתו שלו על העסקה הבודפסאית בינו ובין יואל בראנד²² ירדו עיתונאים רבים למטה, כי הישראלים שיגרו רקיטה אל השמים... קבוצות קבוצות עמדו אנשים ודיברו על הרקיטה. עיתונאי גרמני אחד אמר: בקרוב תקיפו את כדור-הארץ ב-25 פצצות מימן²³...²⁴ החלל התקבע אפוא כהקבלה המקובלת הן לשואה הקודמת, הן לשואה הבאה.

אבל את הביטוי המובהק והזכור ביותר לקשר בין כיבוש החלל לשואת היהודים נתן, כמובן, הסופר יחיאל די-נור, הוא ק. צטניק, בעדותו הקצרה והדרמטית במשפט אייכמן. "מהי הסיבה שבגללה חסית בשם הספרותי ק. צטניק?" שאל התובע גדעון האוזנר. חרישית השיב העד: "אין זה שם ספרותי. אינני רואה עצמי כסופר הכותב כתבי ספרות. זו כרוניקה מתוך הפלנטה אושוויץ... כשם שבאסטרונומיה משפיעים הכוכבים על מזלנו, כך עומד כוכב אושוויץ מול כדור ארצנו ומשפיע עליו... אני רואה אותם, הם מסתכלים בי... ראיתי אותם ליד התור..."²⁵ מלמל העד, צעק והתמוטט על בימת בית המשפט.²⁶

משפט במזל עקרב

די-נור לא היה איש הספרות היחיד שהעיד במשפט אייכמן. אבא קובנר, ממנהיגי מרד גטו וילנה, סיפק עדות מפתח. סופרים-ניצולים אחרים, בהם אהרן אפלפלד, הקפידו לפקוד את בית העם בירושלים מדי יום ביומו.

לא כך המשורר דן פגיס – שגורש יחד עם אפלפלד לטרנסניסטריה. פגיס הדיר את רגליו מבית המשפט ואטם את אוזניו בפני השידורים ברדיו. במהלך משפט אייכמן, במהלך פגיס טיפוס, העדיף להשקיע עצמו בכינוס שיריו של דוד פוגל – שנרצח באושוויץ ב-1944. אשתו עדה מספרת בביוגרפיה שלו: "דן אומנם לא הזכיר את פוגל כשדיבר על היפתחותו לעברו, אבל בוודאי נקשר אליו יותר משנקשר אל עדי התביעה במשפט אייכמן."²⁷

דן פגיס נולד ב-1930. שמו בילדותו היה סָוֶרִין פגיס. שלא כמו ק. צטניק, שנאלץ לחשוף את שמו במשפט, את שמו המקורי של פגיס אנו יודעים רק בזכות מכתב ילדות שנחשף לאחר מותו. הוא נולד למשפחה דוברת גרמנית בעיר רדאוץ שבחבל בוקובינה. ב-1934, לפני שמלאו לו ארבע שנים, עלה אביו לארץ ישראל כדי להכין בית למשפחתו. באותה שנה מתה אמו בנייתוח פשוט שהסתבך. פגיס נותר ברדאוץ עם סבו וסבתו, ממתין לשעת הכושר להתאחד עם אביו בפלשתינה – שעת כושר שהלכה והתאחרה.

ביוני 1940, לפי סעיף סודי בהסכם עם מקבילו הנאצי, סיפח שר החוץ הסובייטי ויאצ'סלב מולוטוב את צפון בוקובינה לבריה"מ. הזעם הרומני הופנה כלפי המיעוט היהודי בחבל. ביולי 1941 פלשו הגרמנים עם בעלי בריתם החדשים, הרומנים, והטבח הפך שיטתי. כל יהודי רדאוץ, ללא יוצא מן הכלל, שולחו למחנות טרנסניסטריה – רצועה צרה מעבר לנהר הדניסטר – שם מתו רובם מקור, מרעב או ממחלות. עדה כותבת: "דן לא הסכים לספר על הגירוש. מה שעבר עליו באותו טרנספורט עכר את כל שנותיו, ובכל כוחותיו ניסה להסתיר זאת מעצמו ומאחרים"²⁸.

קשר השתיקה הזה נחשב גם ליסוד שירתו של פגיס. אומנם צדק אפלפלד באבחנתו כי אין שורה משל פגיס שאינה מספרת על מלחמת העולם השנייה,²⁹ אבל שירתו נתפסה ועדיין נתפסת כאטומה ומנותקת – ההפך הגמור מהשירה האישית והווידויית של בני דורו. מקסים גילן כתב כי שירת פגיס היא "נטע זר מאוד בעולם הספרותי והריאלי בו אנו חיים"³⁰; נתן זך הוסיף כי "במידה שקיים דבר כמו רגישות בת־זמננו, שווא תבקשנה אצל פגיס"³¹.

והנה, בספרו השלישי 'גלגול', פגיס מתגלה כסיסמוגרף הרגיש ביותר לזמנו. בספר זה, שפורסם ב-1970, הצליח פגיס ללכוד את הרגע ההיסטורי כפי שנחווה בתודעה הקולקטיבית, בהקשרים שחלקם כבר נשכחו וחלקם לא נחשפו מעולם. פגיס – לא זך ולא גילן – הוא שנתן ביטוי אישי, עמוק ומקיף להתרכבות הגרעינית של הטראומה והחרדה בלבבות האנשים בשנה הגורלית 1961.

בספרו מתייחס פגיס במישורין הן למשפט אייכמן, הן לטיסת גריין. השיר "עדות", המחליף כביכול את העדות שלא נתן במשפט, נפתח בסתירת עדותו של ק. צטניק, כמו מתוך דיאלוג פנימי מתמשך: "לא לא / הם בְּהַחֲלֵט / הָיוּ בְּנֵי־אָדָם: מְדִים, מְגַפִּים. / אֵיךְ לְהַסְבִּיר. הֵם נִבְרָאוּ בְּצֵלֶם". זה לא שאושוויץ הייתה פלנטה אחרת, אומר פגיס, זה שהניצולים היו גרנינים. שלא כמו הנאצים ועוזריהם, "אֲנִי הָיִיתִי צֵל. / לִי הָיָה בּוֹרָא אַחֵר. // וְהוּא בְּחִסְדּוֹ לֹא הִשְׁאִיר בִּי מָה שְׂיָמוּת. / וּבְרַחֲמֵי אֱלֹהֵי, עֲלִיתִי קָלִיל, כְּחַל, / מְפִיס, הָיִיתִי אוֹמֵר: מְתַנַּצֵּל: עֵשֶׂן אֶל עֵשֶׂן כֹּל יְכוּל / שְׂאִין לוֹ גּוֹף וְדָמוֹת"³². הניצול, העשן המיתמר אל-על, הוא איש החלל; הנאצי, המדים, המגפיים, הוא על הארץ, ייצוג נאמן של טבע האדם.

ואילו בשיר האירוני "טיוטת הסכם לשילומים", השילומים מגרמניה כמו מגלגלים את

גלגל הזמן לאחור: "הכל יחזר למקומו, / סעיף אחר סעיף. הצעקה אל תוך הגרון. / שני הנהב אל הלסת. / הפחד. / העשן אל ארבות הפח והלאה ופנימה / אל חלל עצמות, וכבר תקרמו עור וגידים ותחיו, / הנה עדין תחיו לכם, / יושבים בסלון, קוראים עתון ערב. / ואשר לכוך הזהב: מיד יתלש / מעל החזה / ויהגר / לשמים".³³

אין שיר בספר זה שאינו "מהגר לשמיים". לאורך רוב חטיבותיו, אין כמעט שיר שאינו מזכיר את החלל, את הכוכבים, את הירח. גדעון תלפז ומבקרים אחרים הבינו זאת כבר עם צאת הספר: "טלטלת הגלגול אל העבר ההיסטורי הלא-רחוק מחזירה אותך אל השואה, ואילו בהווה, או בעתיד שכבר החל, הגלגול הוא אל החלל ... יש מילים לא מועטות שהשואה הפקיעתן ממשמעותן הקודמת. דן פגיס נמנה עם המשוררים שלא עוד יוכלו לומר 'שמים' סתם, בלא שתתלווה לכך קונוטציה חדשה, על העשן שנפלט לתוכן מתוך ארובות מחנות-ההשמדה, וגם בשבתו בחללית בניסיעה לחקר החלל".³⁴

אלא שתלפז לא הבין, וקוראים עכשוויים אינם מבינים עד היום, ש"גלגול" מתכתב עם האירועים ממש, לא רק כקונוטציות או מטאפורות. החל מבן ארצו פאול צלאן, דרך נלי זק"ש וכלה באברהם סוצקבר, משוררים ניצולי שואה הרבו ליטול מעולם החלל ומתמונותיו, לאחר שניטל מהם כל עולמם. אלא שבספרו של פגיס אנו מוצאים יציאה ממשית אל החלל, בדמות חלליות וטיסי חלל, תגליות מדעיות קונקרטיים מראשית עידן החלל וחרדות אנושיות קונקרטיים משיא המלחמה הקרה. הספר כולו הוא למעשה משפט פנימי, ובו עוטה על עצמו פגיס את שלל תפקידי משפט אייכמן והמראת גרין.

כך, למשל, בעיית עדי ההגנה במשפט אייכמן הייתה מורכבת במיוחד, שכן היו אלה פושעים נאצים בפני עצמם. שאלת אשרות הכניסה לישראל, ולאחר מכן שאלת חסינותם בפני העמדה לדין, הביאה לפשרה קפקאית³⁵ בין הצדדים: רוצחי ההמונים יעידו בפני בתי משפט גרמניים לפי שאלות שישלחו לשם.³⁶ בשיר "סוף השאלון", פגיס מנסח שאלון משלו, שאלון סופי ואחרון, שנשלח לטייס-חלל או לחלל-חלל, על ידי ציוויליזציה אחרת, מתקדמת יותר: "תנאי מגוריה: מספר הערפליים והכוכב. / מספר הקבר. / האם אתה לבד, או לא. / איזה עשב צומח למעלה / ומנין (למשל) מבטן, מעין, מפה וכך הלאה). // מתר לך לערער. // ובמקום הריק למטה צין / ממתני אתה ער ומדוע הפתעת".³⁷

פרשנות דומה צריכה להנחות אותנו גם בבואנו לקרוא את "במעבדה". בשיר זה, על פי פרשנותי, פגיס מפנטז שאייכמן וחבר מרעיו – אולי דמויות מעברו, גרמניות ורומניות, "ממשפחות שונות" – דחוסים יחד ב"כלי הזכוכית" כעקרבים במעבדתו. "עכשו הנסוי: השגחה פרטית סקרנית נופחת / את אדי הרעל פנימה / ומיד / כל אחד ואחד יחיד בעולם, / זקוף על זנבו, מבקש לו / עוד רגע מקיר הזכוכית". בגלגול זה, העקרבים מלאי הארס, שעד לפני רגע שיתפו פעולה זה עם זה, הופכים מיד לשוכני

הגטאות, המתדפקים על שערי הזכוכית. אלא שאז, "הרחק בעֶפֶר נְבֹהֲלִים / מְלֶאכִי הַפֶּרֶת. / רַק נְסוּי, נְסוּי. לֹא דִין / שֶׁל רַעַל תַּחַת רַעַל"³⁸.

"מלאכי הפֶּרֶת", משחק מצמרר עם הביטוי "מלאכי השרת", הם הסנגורים של אייכמן, בהחלט, אבל הם גם הקטגורים. אלה חששו שמא ירעילו את המרעיל לפני גזר הדין: שיהיה מי שינסה להתנקש בחיי אייכמן לפני גזר הדין. תא הזכוכית נועד להגן על חייו. ובכך, טוען בעצם פגיס, המדינה התובעת החמיצה את מהות העניין³⁹ – שכן הניסוי לשם הניסוי, העינוי לשם העינוי, הוא דינו הראוי של אייכמן: ניסוי תחת ניסוי. לא לגזור עונש מוות לפי כללים מופשטים של צדק, להחזיר רעל ולראות מה קורה. איך יימשכו הדברים בלי פרוצדורות משפט. להיות גם אנחנו "השֶׁגָחָה פְּרִיטֵת סֶקְרֵנִית".

כאמור, אנשי רוח מימין ומשמאל סלדו ממשפט אייכמן.⁴⁰ אולם משל העקרבים של פגיס מהדהד יותר מכול את הדברים שכתב אהרן שבתאי: "איש אינו מטיל ספק באשמתו של א.א., ובכל זאת זומן לו עורך-דין לסנגר עליו והוא מוגן בתא של זכוכית מפני כל ניסיון של נקם ספונטאני ולא מבויים. מטרת המשפט אינה דווקא המתתו של איש בשם א.א.; זאת ניתן היה להשיג בדרך הקצרה יותר ומתוך בטחון מוסרי ללא פגם; כך למדים אנו שאין הבדל של ממש בנקודה זו בין משפט א.א. לבין הדראמה, לבד מעקרונות הבימוי של שני אקטים אלה"⁴¹. השואה, אומר לנו פגיס, לא הייתה מבוימת. היא הייתה ספונטנית, משוללת היגיון סדור והליך מסודר. כמו עקיצת עקרב.

קרון חתום בחדשות

ומה באשר לשירו המפורסם ביותר של פגיס, "כתוב בעיפרון בקרון החתום"? גם אייכמן וגם גרין שהו בקרונות חתומים. ואייכמן, כך הודגש בתקשורת המקומית, השתמש בעפרונות: "מיום ליום הולך ורב מספר התיקים שהוא מביא אתו לשיבה. וכאשר הוא מתיישב במקומו ומתחיל לסמן את הדפים – פעם בעיפרון אדום, פעם בעיפרון כחול – חש אתה בעליל, כי הנה קם הוא לתחיה, הביורוקראט של מכונת-המוות"⁴². והקורא, כמו פגיס, ודאי שאל את עצמו: מה הוא מסמן שם כל כך הרבה? מה הוא מתקן? מה כבר יש לו לומר? לדוברת בשיר של פגיס, חוה בת אדם, לא היה מה לומר. גם לפגיס לא.

אולם חיפוש יסודי אחר הצירוף "קרון חתום" מעלה קרון שלישי שכיכב ב-1961. אף הוא, כמו אייכמן, קרון מהעבר, ואף הוא, כמו גרין, קרון לעתיד, ואף הוא, לפי פגיס, אותו קרון אנושי הממשיך לנוע על מסילת הזמן במנהרה חשוכה וחסרת מוצא.

קרון זה הוא שיא האירוניה ההיסטורית, והוא סוקר בהרחבה בעיתונות כחודש לפני הכרעת הדין בעניינו של אייכמן: מולוטוב – אותו מולוטוב שחרץ את גורלו של פגיס עוד ב-1940 – סולק מהמפלגה והוחזר מווינה, מקום שם כיהן כנציג ברה"מ בסוכנות הגרעין הבינלאומית. "מולוטוב הועבר בקרון חתום למוסקבה", דווח. "קרוננו של מר

מולוטוב עבר היום דרך וארשה, כשווילונות תאו מורדים. שום נציג רשמי: פולני, סובייטי או של שירותי הרכבות, לא ניגש אל הקרון".⁴³ פגיס ודאי הזדהה עם מצבו הנוכחי האומלל של מחריב ארצו: גם אל קרונו לא ניגש איש. בגלגול אחר, פגיס היה מגורש למוסקבה ומולוטוב לטרנסניסטריה.

חנה, גריין, איימן - וגם מולוטוב. מתוך 'על המשמר', 12.11.1961.

בגלגול אחר ממנו, בשיר "קללת הלבנה" (הפותח את הפרק הקרוי "חלליות" בספר 'גלגול'), פגיס מתגלגל לאסטרונומים בממלכת אשור הקדומה, הנמשכים, הנכספים, מולד אחר מולד, "אל גופה, לבנה צעירה". אך "כשחלפו היובלות וחשובי הקץ / וכמעט כבר השלמנו, הנה, בליילה הנה פתאם לא סרבת: / אנחנו עליך, בך, אוי לנו, את / המפה אבעבועות אבק, המצלקת גיר / מולד אחר מולד אפלו מתה לא היית! // אוי נזכר לך חסד נעורינו".⁴⁴

לכאורה שיר זה מתייחס לנחיתה על הירח ב-1969. הדבר אפשרי, כמובן, שכן "גלגול" ראה אור אחרי אפולו 11. אולם קריאה שנייה מגלה שלא לאפולו 11 מתייחס פגיס – אלא ללונה 3, החללית הסובייטית שצילמה לראשונה את הצד הרחוק, "האפל", של הירח, ב-1959.

עשרות אלפי שנים הביטו בני אדם בגלגוליהם השונים אל הלבנה, והיא מעולם לא התגלגלה אליהם, תמיד הפנתה להם עורף. שם השיר, "קללת הלבנה", מתייחס כמובן ל"ברכת הלבנה"⁴⁵ – תפילת התחדשות וגאולת העם היהודי, הנאמרת בחציו הראשון של החודש העברי. מולד אחר מולד, במשך יובלות, מתרגשים היהודים למראה התחדשות הלבנה, משל הייתה פעמי משיח. והנה, לא זאת בלבד שהלבנה "מוכה אבעבועות אבק" ו"מצולקת גיר", הזקנה הבלה – "אפילו מתה לא היית!"⁴⁶: ראינו תמונות שלך, וכשאת לא מוארת לעינינו את פשוט מוארת בצד האחר. לא נולדת ולא מתה.

גם פגיס אפילו מת לא היה, רק מצולק ומוכה אבק. בפואמה "עקבות", גם כפדור הארץ הנה / מצלק, מכסה עקבות". וכמו הארץ והירח, גם גופו של טייס החלל "קפוא ופקוע, קרוש / מצלק, חנוק, מעקם". אל עולם כזה טייס החלל פגיס, האדם המנותק והמורחק ביותר מסביבתו, כבר אינו יכול לצנוח בבטחה אלא רק ליפול חזרה: "רק לפל עוד אוכל / אל תוך העולם".⁴⁷

אלא שהעולם, כמו הדובר, לא רק צולק בשואה – הוא גם יושמד בשואה הגרעינית, שגריין הוא מבשרה. ב"שיעור בתצפית" פגיס כותב: "שימו לב / העולם המופיע עכשו / באפס פסיק אפס אחת מעלות / היה / עד כמה שידוע, היחיד / שחרג מן

הדממה – בדגש על המילה "היה". ואילו בסוף השיר נאמר: "הנקדה שבצד? זה כנראה / הירח היחיד של העולם ההוא. / ככה את עצמו עוד לפני כן".⁴⁸ גם אם טיים החלל ניצל בגוף או בנפש מאימת הארץ, את סיכום הדברים יערכו ישויות אחרות, אחרי שבני האדם יכבו את עצמם.

ב"עדות אחרת", הישות היא אלוהים – והיא העומדת למשפט בגין האייכמניות שטבעה באדם. למשפטה פגיס דווקא מגיע למסור עדות: "אתה הראשון ואתה הנשאר אחרון, כי יפלא ממך משפט בין דין לדין, / בין דם לדם, / הקשב ללבי הקשה בדין, ראה את עניי. / משתפי-הפעלה שלה, מיכאל, גבריאל, / עומדים ומודים / שאמרת: נעשה אדם, / והם אמרו אמן".⁴⁹

בשיר החותם את הספר, "בחינת-הסיום", הנבחן עונה בזו הלשון: "אם אני טועה: / הפרק שככה מבקיע רק עכשו / את העין. / האויר שבמקום היד הקטועה / כואב לגדם". הבוחן דוחה את תשובתו. "לא, לא כף. לא שם הזכרון. / אמרת רק משל. / אבל אתה, עבדי, אתה / חייב לדיק. ממך צפיתי ליותר מזה. / אין דבר, אל תירא, עבדי. לא תכשל. / חשב. חשב עוד פעם יפה וענה לי: / איפה הזכרון? / מי הבקיע? / מה נקטע?".⁵⁰

הסובייקט האנושי המתגלגל בין שמיים וארץ, בין גגרין ואייכמן, בין שואה לשואה, נשאל (על ידי מי?) שלוש שאלות: איפה הזכרון? מי הבקיע? מה נקטע? השאלה הראשונה מתייחסת לאייכמן, לזיכרון השואה הפרטי והקולקטיבי כפי שזה צף והוצף במשפט; השנייה מתייחסת להבקעה של גגרין, ושואלת מי או מה נוצח. והשלישית שואלת מה, אם בכלל, נקטע בין זיכרון השואה להבקעת החלל, או שמא לפנינו רצף אחד מתמשך ומתגלגל, כלל-אנושי ואל-זמני, של "רעל תחת רעל".

בדמיונו המשיך פגיס את משפטו של אדולף אייכמן ואת מסעו של יורי גגרין כל ימיו ובכל ספריו, גם הרבה אחרי שבני דורו האחרים שכחו את האירועים המסעירים של 1961. חקירות, משפטים ותיקים, לצד חלליות, כוכבים וערפיליות, ימשיכו לרדוף את שירתו ולהסתעף ממנה. אולם שיר אחד בספרו "מוח", שפורסם ב-1975, מסכם יפה מכל את המפגש המשולש – בעבר, בהווה ובעתיד – של דן פגיס עם אייכמן וגגרין: "אני בן תשע. // מעבר לדלת מתחיל / החלל הבין-כוכבי שאני כבר מוכן לו. / הכבד אוזל מתוכי כצבעים לפנות ערב. / אני טס מהר מאד, עד בלי נוע, / ומשאיר מאחורי / שביל שקוף של עבר".⁵¹

1. דן פגיס, **כל השיירים**, ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק, 1991, עמ' 368.
2. אני חב תודה לד"ר רונן סוניס, שהפנה לראשונה את תשומת ליבי לקשר האפשרי בין שירת פגיס, משפט אייכמן וטיסת גרין.
3. **ידיעות אחרונות**, 13.4.1961. יצוין כי "הודות" למשפט אייכמן, קוראי ידיעות אחרונות ידעו על יציאת האדם לחלל עוד ב-12.4.1961. אניח למגזין 'העולם הזה' של אורי אבנרי לגולל את הסיפור: "אילו שולח גאגארין לחלל בעת רגילה, היתה תמונתו מגיעה ארצה, לכל המוקדם, בשעות הלילה של אותו יום. כי רק באותן שעות, פועל הקו האלחוטי להעברת תמונות בראדיו, מלונדון לתל-אביב. אולם לרגל משפט אייכמן, נפתח הקו בכל שעות היום – כדי לאפשר העברת תמונות בראדיו מישראל ללונדון. כך קרה, שכאשר הומינה מערכת ידיעות אחרונות תמונה מסוכנות יונייטד פרס, יכלה הסוכנות לנצל את הקו הפתוח, להבריך מיד את התמונה לתל-אביב. היה זה דקות ספורות אחרי שהתמונה הגיעה ממוסקבה ללונדון. עורכי ידיעות אחרונות... מיהרו להוציא מהדורה רביעית שנמכרה ברחובות תל-אביב החל משעה חמש וחצי – חצי שעה בלבד אחרי שפראבדה הופיע עם התמונה ברחובות מוסקבה. כל עיתוני הבוקר – פרט לקול העם – העתיקו את התמונה הבלעדית, בציינם כי נתקבלה מידיעות אחרונות. השאלה שנשאלה בחוגי העיתונות היתה: מה יעשה מעריב? הצהרון שהוכה על-ידי ידיעות אחרונות העתיק אף הוא את הצילום, אולם רק אחרי שחתך ממנו את כל הרקע, עליו הופיע שם העיתון המתחרה". **העולם הזה**, גיליון 1230, 16.4.1961.
4. **מעריב**, 13.4.1961.
5. **העולם הזה**, 16.4.1961. הלחם המילים "חלליש", דהיינו אסטרונוט, היה חידוש לשוני של עורך העיתון, אורי אבנרי – שלא תפס. באפריל 1961, עם שיגורו של גרין, המינוח המקובל בעברית לטייס חלל היה פשוט "טייס חלל". רק אחרי טיסתו של האמריקני הראשון בחלל, אלן שפרד, במאי 1961, העיתונות העברית החלה להשתמש במילה "אסטרונוט" (ובהמשך: "קוסמונוט"). הצלחה גדולה יותר נחל אבנרי עם חידוש המילה "חללית" (במקום "ספינת חלל", "קליע קוסמי" וכו').
6. **מעריב**, 13.4.1961. זיכרון המנדט הבריטי, על אחת כמה וכמה זיכרון הזלזול המתמשך של בריטניה בריבונות ישראל, הבגידה שלה בישראל במלחמת סיני וכמובן הניסיון המתמיד לחבור למדינות ערב או למאגרי הנפט שלהן – עוד היו טריים בלבוות הקוראים ב-1961. בזמן משפט אייכמן נחשבה בריטניה למעצמה עוינת-כמעט.
7. **למרחב**, 13.4.1961.
8. **על המשמר**, 14.4.1961.
9. **הבקר**, 14.4.1961. יצוין כי לא מצאתי סימוכין נוספים לסיפור זה, מעבר לדיווחים עליו בעיתונות העברית – אולם אין הדבר חשוב לענייננו, שכן מעיתונות זו ניזון פגיס.
10. **מעריב**, 13.4.1961.
11. **הצפה**, 6.4.1961.
12. **למרחב**, 28.4.1961.
13. **דבר**, 13.4.1961.
14. **קול העם**, 2.5.1961.
15. **קול העם**, 5.5.1961.
16. בין גרין לטיטוב, האמריקנים שיגרו את אלן שפרד במאי ואת וירג'יל "גאס" גריסום ביולי – אבל שני האסטרונוטים טסו בטיסה תת-מסלולית בלבד, כלומר לא נכנסו למסלול סביב כדור הארץ כמו עמיתיהם הקוסמונוטים הסובייטים.
17. **חרות**, 11.8.1961.
18. **חרות**, 17.4.1961.
19. **חרות**, 9.8.1961.
20. **דבר**, 5.11.1961.
21. **דבר**, 9.5.1961.
22. הכוונה לעסקה "סחורה תמורת דם", שנרקמה ב-1944 בין יואל ברנד וישראל קסטנר לבין אדולף אייכמן וקורט בכר, להצלת יהדות הונגריה בתמורה לעשרת אלפים משאיות.
23. כחצי שנה קודם לכן, בדצמבר 1960, חשף ה'ניו יורק טיימס' כי ישראל מפתחת נשק גרעיני. ישראל הכחישה.
24. **למרחב**, 6.7.1961.
25. **למרחב**, 8.6.1961.
26. גורי המשיך את המטאפורה של ק. צטניק וכתב בטורו, ב-8.6, על "אנשי כוכב מיידינג וכוכב טר בלינגקה וכוכב סוביבור וכוכב חלמנו", ועל "המספר האסטרונומי של הנרצחים והמעונים והמושפלים", המתארים במשפט את "פורטרט כוכב-האפר".
27. עדה פגיס, **לב פתאומי**, תל אביב: עם עובד, 1995, עמ' 98.
28. שם, עמ' 38.
29. אהרן אפלפלד, "אני הוא אני, גביש של פחמן", **ידיעות אחרונות**, 1.8.1986.
30. מקסים גילן, "מחלון מגדל-שן ישראל", **הארץ**, 15.5.1959.

31. נתן זך, "בהירים ומעט צוננים", דבר, 3.7.1959. כאשר כינס זך את רשימותיו, הוסיף הבהרה לדבריו: "דשימה זו מתייחסת לספר שיריו הראשון של פגיס. לאחר שהשתחרר מאי-הרצון לגעת בזיכרונות ילדותו בשואה, כתב חוקר זה של הספרות העברית בתור הזהב' של שירתנו את מיטב שיריו" – זך, השירה שמעבר למילים: תיאוריה וביקורת 1954–1973, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2011, עמ' 352.
32. דן פגיס, גלגול, גבעתיים ורמת-גן: מסדה, 1970, עמ' 24.
33. שם, עמ' 27.
34. גרעון תלפז, "שלושה משוררים: דן פגיס, נתן יונתן וחיים באר", מעריב, 13.11.1970.
35. שם הספר, "גלגול", מרפרר כמובן לספרו של פרנץ קפקא, "הגלגול".
36. למשל: למרחב, 3.5.1961; דבר, 3.5.1961.
37. פגיס, גלגול, עמ' 18.
38. שם, עמ' 11.
39. וכך גם הם נמצאים, בגלגול נוסף, "הרחק בעפר" – לא ישראלים בישראל, יהודים מבוהלים באירופה. דווקא המאמץ לשמור על ממלכתיות, לקיים את כללי המשפט, להימנע מנקמה סתם, מאמץ זה כמו מוכיח את כפיפותם הנמשכת של הניצולים.
40. מרטין בובר, גרשום שלום, לאה גולדברג ואחרים אף קראו לנשיא בן-צבי לחון את המורשע.
41. לעיל, הערה 11.
42. מעריב, 25.4.1961.
43. על המשמר, 12.11.1961.
44. פגיס, גלגול, עמ' 15.
45. "ברוך אתה ה', אלוהינו מלך העולם, אשר במאמרו ברא שחקים, וברוח פיו כל צבאם. חק וזמן נתן להם שלא ישנו את תפקידם: ששים ושמים לעשות רצון קונם, פועל אמת שפעלתו אמת. וללבנה אמר שתתחדש – עטרת תפארת לעמוסי בטן שהם עתידים להתחדש כמותה – ולפאר ליוצרים על שם כבוד מלכותו. ברוך אתה ה', מחדש חידשים". אירונית במיוחד לענייננו היא השורה "חק וזמן נתן להם שלא ישנו את תפקידם".
46. מוטיב חוזר בשירת פגיס. למשל: "לי הָיָה בורא אחר. // והוא בחסדו לא השאיר בי מה שימות".
47. פגיס, גלגול, עמ' 35–36.
48. שם, עמ' 17.
49. שם, עמ' 25.
50. שם, עמ' 67. במהדורת כל השירים הועבר השיר מסוף "גלגול" אל תחילתו.
51. פגיס, כל השירים, עמ' 173.